

SUMMARY

The article of A. Konoyko deals with the policy of the tsar autocracy in Russian Empire in the sphere of transport communication management on the territory of Belarus in the end of 18th – beginning 20th century. Using wide range of archival and other sources author tries to define the main streams of the Russian autoc-

racy in the transport communications. The formation of the system of the transport communications management in that period is considered. A. Konoyko analyses the relations between the state and private capital in the sphere of transport policy.

Паступіў у рэдакцыю 29.04.2013 г.

УДК 94(476):37(=512.3)«19»

З.І. Канапацкая,

кандыдат гістарычных навук,
дацэнт кафедры гісторыі Беларусі БДПУ

АДУКАЦЫЯ ТАТАРАЎ У БЕЛАРУСІ Ў 20–30-х гг. XX ст.

Звычайна ў беларускіх татарараў навучаннем дзяцей займаліся кіраўнік мусульманскай абшчыны – імам, яго памочнік – мязім (муэдзін) або спецыяльна прызначаная для гэтага асоба – годжый (настаўнік). Вучылі ў асноўным мужчыны, але былі і жанчыны (гаджыні). Напрыклад, у Ляхавічах перад Першай сусветнай вайной дзяцей вучыла чытаць Кур'ан «баба Гасцілаўка», удава мулы Ібрагіма Якубоўскага, якая была родам з вёскі Гасцілавічы (адгэтуль і яе прозвішча). Каля Ліды ў татарскай вёсцы Сандыкаўшчызна дзяцей вучыла гаджыня Соф'я Крыніцкая. У Смілавічах, што пад Мінскам, гаджынямі былі дачкі мулы Ібрагіма Хасяневіча – Ева, Рузя і Зюгра Хасяневічы. У 1931 г. у Навагрудку таксама вучыла дзяцей гаджыня [1, с. 138].

Спрадвеку татары невялікіх вёсак і мястэчак, дзе не было ні мячэці, ні святара-мулы, запрашалі вучыць дзяцей мусульманскай рэлігіі добра падрыхтаваных старых людзей, якія за невялікую плату, а то і проста за ўтрыманне і «спасенне» (на тым свеце такому настаўніку-годжыю ці настаўніцы-гаджыні, паводле мусульманскай веры, будзе аддадзена належнае за добрую справу. – З.К.) займаліся з дзецьмі, а то і з дзецьмі сваіх былых вучняў. Нярэдка настаўнікамі мусульманскай рэлігіі былі хлопчыкі і дзяўчынкі, якія нядрэнна вучыліся, добра ведалі асновы рэлігіі. Такія «дарэктары» таксама паважаліся татарамі, а бацькам «дарэктараў» было прыемна ў гэтым прызнацца.

У вялікіх татарскіх паселішчах мусульманскія школы знаходзіліся ў спецыяльных дамах. У даваеннай Польшчы пры кожнай мячэці дзейнічаў парафіяльны дом. У Іўі будынак мусульманскай школы быў пабудаваны ў 1922 г. на грошы татарараў-эмігрантаў, якія выехалі перад Першай сусветнай вайной у Амерыку і заста-

ліся там. Але большасць мусульманскіх школ знаходзілася на ўласных сядзібах настаўнікаў-годжыяў. Умовы навучання былі неаднолькавыя. Аб навучанні дзяцей у Ляхавічах польскі гісторык С. Крычынскі адзначае: «Ляхавічы з'яўляюцца адным з бяднейшых татарскіх паселішчаў. Мусульманская школа знаходзіцца ў доме мязіма і годжыя Сулеймана Байрашэўскага. Дом драўляны, накрыты саломай. У даволі вялікім, але цёмным пакоі з глінянай падлогай бачым у куце пад акном просты стол, а за ім на лаўцы кучку дзяцей (13 хлопчыкаў і адну дзяўчынку), якія схіліліся над раскрытымі кур'анамі. Адзін з хлопчыкаў чытае аят (верш) з Кур'ана. Да яго чытання прыслуховаецца годжый – няголены, худы, бедна апрануты чалавек. Пасярэдзіне пакоя жалезная печка, якая злучана доўгай трубой з цаглянай печчу, а на ёй самавар. У другім куце на ложку сядзіць чарнавокае дзіця, якое штохвіліны перамяжае свой плач з манатонным спевам вучня. Адзін з хлопчыкаў павінен супакойваць дзіця, трымаючы на каленях і забаўляючы» [1, с. 139].

Навучанне ў меншых паселішчах вялося па пятніцах, у большых – штодзённа, рана і пасля поўдня (пасля поўдня збіраліся дзеці, якія раніцай хадзілі ў дзяржаўныя школы. – З.К.). Заняткі па гаспадарцы, сельскагаспадарчыя работы на перыяд уборкі ўраджаю спынялі часам вучобу. У мусульманскую школу дзеці татар пачыналі хадзіць з 6–8-гадовага ўзросту.

Пачатак заняткаў з'яўляўся важнай і радаснай падзеяй у татарскай сям'і, таму перад вучобай звычайна раздавалі садагу (пячэнне, садавіну, цукеркі і інш.).

У час заняткаў годжый знаёміў вучняў найперш з арабскім пісьмом. Калі дзеці засвойвалі напісанне літар і вымаўленне асобных гукаў,

настаўнік даваў ім чытаць Кур'ан, падзелены для зручнасці на 30 кніжак (суфорах). Чытанне ішло вельмі марудна, дзеці з цяжкасцю вымаўлялі асобныя аяты (вершы з Кур'ана. – З.К.). Вучань, які па складах чытаў Кур'ан, зваўся біскіч (па-турэцку «біскіч» – лесвіца). Потым дзеці асвойвалі сюрэем (ад турэцкага «сюратле» – вельмі хутка, жыва), г. зн. яны ўжо маглі чытаць хутка, без затрымкі. Нарэшце пачыналі спяваць Кур'ан у адпаведнасці з пэўнымі правіламі. Той, хто ўмеў прачытаць і прапець Кур'ан да суры (главы) «Я-Сін», атрымоўваў арабскае прозвішча «шахір» (знакаміты). А вучань, які такім чынам добра пазнаёміўся са Свяшчэннай кнігай, называўся куранджэем. Затым наступала чарга іншых рэлігійных кніг, асабліва хамаіла (малітоўніка), у якім былі не толькі арабскія, але і старажытнататарскія тэксты. На гэтым пачатковая мусульманская адукацыя заканчвалася і адбывалася своеасаблівае свята «Лягі» – ушанаванне лепшых вучняў, якія атрымалі мусульманскія веды. Чытанне малітвы пасля святачнага стала завяршала гэту ўрачыстасць, у якой прымалі ўдзел некалькі дзясяткаў, а то і больш за сто чалавек (напрыклад, у свяце Лягі, праведзеным 15 красавіка 1937 г. у Іўі ў гонар 14-гадовага Мухамеда Шабановіча, бралі ўдзел больш за 150 чалавек) [1, с. 142].

У выніку Першай сусветнай вайны і адыходу заходнебеларускіх зямель да Польшчы паводле Рыжскага дагавора 1921 г. адзіны народ (беларускія татары) быў разарваны. Большая частка татар апынулася ў Польшчы. У адроджанай Рэчы Паспалітай дзяржаўныя школы, духавенства і грамадскасць легальна, свабодна маглі займацца выхаваннем дзяцей. У польскіх школах адзін раз на тыдзень быў урок рэлігіі. Праводзілі яго святары. Польская дзяржава плаціла святарам грошы за педагагічную працу, як і выкладчыкам іншых прадметаў. У міжваенны перыяд (1918–1939 гг.) для школ у Польшчы спецыяльна рыхтавалі настаўнікаў рэлігіі. У малых (пачатковых) школах урокі рэлігіі праводзілі настаўнікі. У школах, дзе была значная колькасць вернікаў-мусульман і дзе былі мячэць і святар-мула, праводзіліся ўрокі мусульманскай веры па спецыяльна распрацаванай праграме. Былі складзены падручнікі на арабскай мове з тлумачэннямі па-польску. У праграму навучання ўваходзілі асноўныя палажэнні свяшчэннай для мусульманіна кнігі – Суны, дзе выкладзены выказванні Прарока Мухамеда. Прадугледжвалася, што на пачатковым этапе мусульманскія дзеці павінны былі вучыцца чытаць і пісаць арабскімі літарамі асобныя аяты (вершы) з Кур'ана, плаўна і выразна чытаць малітвы, ведаць неабходнае на памяць. У другі і наступныя гады навучання

мусульманскія дзеці павінны былі засвоіць палажэнні ісламскай веры, каб пры неабходнасці растлумачыць іх людзям іншых веравызнанняў і адначасова паказаць, што ў мусульманскай веры ёсць шмат агульнага з яўрэйскай і хрысціянскай.

Прайшоўшы даволі цяжкую школу мусульманскай адукацыі, татарскія дзеці, іншым разам са спазненнем, вельмі лёгка авалодвалі славянскай граматай, якой навучаліся ў казённых школах. Запаміnanне на памяць вялікіх тэкстаў на арабскай мове садзейнічала таксама вывучэнню замежных моў, матэматыкі і іншых прадметаў.

Для далейшага навучання татарскіх дзяцей пасылалі на вучобу ў Боснію, дзе значная частка людзей (больш за 2 млн чал. – З.К.) вызнавалі мусульманскую веру, а будучы славянамі, вельмі лёгка маглі зразумець татарскіх хлопчыкаў з Польшчы, бо родная мова гэтых дзяцей была беларуская. Мелася на мэце найбольш здольных, якія завершаць вучобу ў мед-рэсэ (сярэдня навучальная ўстанова, якая давала не толькі рэлігійную, але і агульную сярэдня адукацыю. – З.К.), накіроўваць працягваць вучобу ў вышэйшых навучальных установах, такіх, як Аль-Азхар у Каіры. Польскія ўлады накіроўвалі на стажыроўку ў арабскія краіны выпускнікоў усходазнаўчых факультэтаў польскіх універсітэтаў, а калі такі факультэт заканчваў татарын-мусульманін, то яго накіроўвалі ў першую чаргу. Вядома, што ў Егіпце ўдасканальвалі веды выпускнік Мюнхенскага ўніверсітэта, доктар філасофскіх навук Якуб Шынкевіч і магістр Львоўскага ўніверсітэта Алі Варановіч (абодва ўраджэнцы г. Ляхавічы. – З.К.). Падчас навучання ў Егіпце Я. Шынкевіч і А. Варановіч знаёмілі інтэлігенцыю гэтых краін з жыццём у Польшчы, становішчам мусульман у гэтай краіне. Адначасова яны пісалі і друкавалі цікавыя і карысныя звесткі пра Егіпет і іншыя мусульманскія краіны ў часопісах татараў-мусульман Польшчы «Татарскае жыццё» і «Ісламскі агляд», а таксама «Рочніку татарскім». Нацыянальна-культурнае адраджэнне татараў у Польшчы падтрымлівалася дзяржаўнымі і навуковымі ўстановамі гэтай краіны. Вялікую дапамогу ім аказвалі міністэрствы рэлігійных вераванняў і публічнай асветы, ваенных спраў, замежных спраў, ваяводскія ўстановы ў Вільні, Навагрудку і Беластоку. Сярод спрыяльных для татараў навуковых устаноў былі Польская акадэмія ўмельства, Польская акадэмія літаратуры, а таксама ўніверсітэты ў Варшаве, Вільні, Львове. Штогод на патрэбы татараў-мусульман польская дзяржава выдаткоўвала каля 57 тыс. злотых [2, с. 173, 185].

Палепшыліся ўмовы традыцыйнага навучання татараў-мусульман. Школы чытання

Кур'ана – мектэбы знаходзіліся ў кожным татарскім паселішчы. У вялікіх абшчынах школы размяшчаліся ў спецыяльных будынках. Напрыклад, у Навагрудку і Іўі драўляныя будынкі школ стаялі побач з мячэцімі. Адбудоўваліся мячэці, якія ў час Першай сусветнай вайны былі спалены ці разбураны. У 1928 г. пачала дзейнічаць мячэць у Ляхавічах, у 1930 г. – у Мядзелі, у 1932 г. – у Відзах [1, с. 144].

Добра служыла наладжванню справы адукацыі падрастаючага пакалення, развіццю культуры рэлігійная абшчына г. Слоніма, дзе ў 1938 г. пражывала 413 мусульман. Тут на належным узроўні была пастаўлена работа сярод дзяцей. Традыцыйны мусульман горада сталі балі (татарскае слова «баль» азначае «мёд», які раздаюць як пачастунак тым, хто прыйшоў на вечарыну. – З.К.) з нагоды мусульманскіх свят – байрамаў і адбываліся на другі ці трэці дзень гэтых гадавых свят. На такія балі-вечарыны прыязджалі госці з іншых гарадоў. У 20-х гг. XX ст. у Слоніме было створана «Мусульманскае культурнае таварыства». У 1927 г. па ініцыятыве яго членаў на грамадскіх пачатках стала дзейнічаць бібліятэка, якая вяла сваю карысную працу да верасня 1939 г. [1, с. 145].

Становішча адукацыі татар у Савецкай Беларусі ў 20–30-я гг. XX ст. можна ахарактарызаваць як супярэчлівае. У 20-я гг. XX ст. у тагачаснай БССР было амаль чатырохтысячнае татарскае насельніцтва (дакладней 3777 чал.), што складала менш чым 0,1 % ад агульнай колькасці насельніцтва Савецкай Беларусі. Пашырэнне пісьменнасці сярод татар у БССР выражалася (у 1926 г.) наступным чынам: сярод мужчын пісьменнымі былі 1670 чал. (70 %, калі татарын мог чытаць і пісаць толькі па-арабску, то не лічылася, што ён пісьменны), сярод жанчын – 545 (39 %) [3, с. 241]. У канцы 20-х гг. хваля нацыянальнага будаўніцтва сярод нацыянальных меншасцей дакацілася і да татар у БССР. Як адзначае гісторык І. Карашчанка, гэта будаўніцтва вялося «з гары» (зверху) [4, с. 143]. Прамыя сведчанні стварэння ўстаноў народнай асветы з навучаннем на татарскай мове даследчыкі не адшукалі. Але, разам з тым, ёсць ускосныя сведчанні пра спробы арганізацыі татарскага школьніцтва ў БССР. Так, у беларускай польскамоўнай газеце «Огка» за 21 студзеня 1928 г. сярод апублікаваных фотаматэрыялаў, што адлюстроўвалі рэаліі тагачаснага развіцця рэспублікі, быў надрукаваны фотаздымак з подпісам «Дзеці ў татарскай школе». Магчыма ў той час у БССР была спроба арганізаваць нейкія першасныя структуры (пачатковыя класы, групы ліквідацыі непісьменнасці) гэтай школы. Татарскімі, між

іншым, яны маглі быць і ў сэнсе камплектавання. Увогуле ж, пытанне магчымай арганізацыі першасных структур татарскага насельніцтва ў БССР у канцы 20-х гг. патрабуе больш глыбокага вывучэння.

Вядома таксама, што татарам у Мінску пасля рэвалюцыі 1917 г. была перададзена сямігадовая школа № 26 па вуліцы Вызвалення, якая мела афіцыйную назву «Татарская». Але падчас нямецкай акупацыі яна была ў іх адабрана. Пра вяртанне яе мінскім татарам пісаў у лісце Нацкамісіі пры Цэнтральным Выканаўчым Камітэце БССР адзін з лідараў беларускіх татар у Я.Х. Гембіцкі [5, с. 33–37].

Амаль усе дзеці школьнага ўзросту з татарскіх сямей пайшлі вучыцца ў беларускія школы, нават калі ў гарадах і мястэчках, акрамя беларускіх, былі рускія, польскія, яўрэйскія школы (вядома, што былі вучні ў яўрэйскіх школах, нават калі яны з хрысціянскіх сямей. – З.К.). Беларускай мовай карысталіся татары дома, таму яны ахвотна вучыліся ў школе на роднай для іх беларускай мове. З пашырэннем сярэдняй агульнай і спецыяльнай адукацыі, а затым і вышэйшай татары працягвалі сваю вучобу.

У 30-я гг. у выніку рэпрэсій на тэрыторыі Савецкай Беларусі многія з татар у аказаліся зняволенымі. Савецкая ўлада ў БССР праводзіла палітыку разбурэння традыцыйнага жыццёвага ўкладу татарскага насельніцтва Беларусі, а таксама цэнтраў захавання этнаканфесійнай спецыфікі гэтага народа. Пры савецкай уладзе мусульманскія школы пачалі закрывацца. Крыху пазней, змагаючыся з праявамі рэлігійнасці, пачалі таксама закрываць, а потым разбураць мячэці. Нягледзячы на аддзяленне Царквы ад дзяржавы, узмацнілася ўмяшанне ўлад у рэлігійнае жыццё.

26 лютага 1922 г. была апублікавана паста нова ўрада, якая прапанавала канфіскаваць усе царкоўныя каштоўнасці для дапамогі тым, хто галадаў у Паволжы. Для ажыццяўлення гэтай прапановы была створана спецыяльная камісія на чале з А.Р. Чарвяковым. Разам з храмамі іншых канфесій былі абрабаваны і мячэці. Апошнія каштоўнасці былі ўзяты з мячэцей у Смілавічах, Капылі, Мінску і Уздзе.

У наступныя гады ўзмацніўся ўціск на ўсе канфесіі. Вернікі асабліва гэта адчулі, калі ў грамадскую думку пачала ўкараняцца «тэорыя» абвастрэння класавай барацьбы ў працэсе пабудовы сацыялізму. Лічылася, што вернікі прымаюць актыўны ўдзел у барацьбе супраць мерапрыемстваў дзяржавы, з'яўляюцца актыўнай контррэвалюцыйнай сілай. І.В. Сталін у гутарцы з амерыканскай рабочай дэлегацыяй у верасні 1927 г. адзначыў, што партыя

не павінна быць нейтральнай «у адносінах да рэакцыйнага духавенства, якое атручвае сумленне працоўных мас» [6, с. 133]. Антырэлігійная прапаганда азначала разбурэнне храмаў, у тым ліку мячэцей, мусульманскіх школ, арышт і фізічнае знішчэнне мусульманскіх духоўных асоб, прадстаўнікоў татарскай інтэлігенцыі. Усё гэта прывяло беларускіх татар да мяжы знікнення іх як самабытнага этнасу. Шмат татар былі незаконна асуджаны і знаходзіліся ў лагерах Поўначы, Сібіры, Казахстана і Далёкага Усходу. Многія татары-мусульмане Заходняй Беларусі ў пасляваенны перыяд, баючыся, што іх можа напаткаць лёс крымскіх татар, для таго, каб не быць дэпартаванымі, самі выехалі ў Польшчу, а адтуль – у ЗША, Аўстралію і іншыя краіны. У тыя гады выехалі за мяжу самыя актыўныя і адукаваныя татары, якім найбольш пагражалі рэпрэсіі. Мусульманская адукацыя і культура беларускіх татар за гады савецкай ўлады прыйшлі ў заняпад.

Толькі ў канцы 80-х гг. XX ст., калі пачаліся працэсы нацыянальнага адраджэння розных народаў, актыўныя прадстаўнікі беларускіх татар атрымалі магчымасць аб'яднацца і ўтварыць грамадска-культурныя і рэлігійныя суполкі. Менавіта ў гэты час у Рэспубліцы Беларусь былі прыняты заканадаўча-правыя акты, якія стварылі адпаведную базу для забеспячэння ўсебаковага культурнага развіцця нацыянальных меншасцей краіны, у тым ліку і беларускіх татар.

У адпаведнасці з арт. 5 закона «Аб адукацыі ў Рэспубліцы Беларусь», што быў прыняты 29 кастрычніка 1991 г., з восені 1992 г. у месцах кампактнага пражывання беларускіх татар дзейнічаюць нядзельныя мусульманскія школы, у якіх разам з ісламам вывучаюцца татарская і арабская мовы, гісторыя і культура татарскага народа. Як правіла, у іх займаюцца веруючыя татары-мусульмане. Назіраецца вялікая ўвага і цікавасць навучэнцаў мусульманскіх школ не толькі да сваёй канфесіі і яе гісторыі, але і да іншых канфесій, якія існавалі і зараз існуюць або адраджаюцца ў Беларусі. Што тычыцца мусульманскай канфесіі і яе гісторыі ў Беларусі, то найбольшую цікавасць у навучэнцаў выклікаюць такія праблемы, як мусульманскі лад жыцця, жанчына і іслам, узаемаадносіны мусульманства з іншымі канфесіямі ў розныя гістарычныя адрэзкі часу, мусульманскія абрады, святы і інш. Цяжасці, з якімі настаўнікам прыходзіцца сустракацца пры выкладанні ў гэтых школах, заключаюцца ў адсутнасці належных вучэбных дапаможнікаў, прыстасаваных да школ такога тыпу. Таму ўжо даўно наспела неабходнасць у стварэнні вучэбных дапаможнікаў па гісторыі мусульманства ў Беларусі

і па канфесійнай гісторыі Беларусі. Варта перадаць дапаможнікі і падручнікі для мусульманскіх школ, створаныя муфціямі Рэчы Паспалітай у 1925–1939 гг., асабліва «Praktyczny podrecznik poczatkowego czytania po-arabsku» (Вільня, 1937), а таксама «Самоучитель татарского языка русскимъ и русского языка татарамъ» (Казань, 1894 г.) і іншыя кнігі.

Такім чынам, мусульманская адукацыя для беларускіх татар – гэта нацыянальная спадчына і крыніца этнічнага адраджэння. Усебаковае вывучэнне ісламу дае вернікам пачуцці паўнаты і радасці жыцця, вучыць берагчы чалавека і навакольнае асяроддзе, гуманізуе сферу сямейна-бытавых адносін, узбагачае культуру татарскага народа. Беларускія татары вывучаюць гісторыю свайго народа і сваёй радзімы Беларусі, паважаюць і сябруюць з беларусамі, палякамі, літоўцамі, яўрэямі і іншымі народамі.

ЛІТАРАТУРА І КРЫНІЦЫ

1. Канапацкі, І. Гісторыя і культура беларускіх татар / І. Канапацкі, А. Смолік. – Мінск, 2000.
2. Архіў Камітэта Дзяржаўнай Бяспекі Рэспублікі Беларусь. – Спр. 18019-с.
3. Канапацкі, І. Мінскія татары ў міжваенны перыяд / І. Канапацкі // Памяць: Гістарычна-дакументальная хроніка Мінска. У 4 кн. Кн. 3. – Мінск: БЕЛТА, 2004.
4. Карашчанка, І. Нацыянальнае будаўніцтва сярод татар БССР у 1920–1930-я гады / І. Карашчанка // Татары-мусульмане на землях Беларусі, Літвы і Польшчы: матэрыялы I Міжнароднага навукова-практ. канф. Ч. 1. – Мінск, 1994.
5. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь. – Фонд 701. – В. 1. – Спр. 60.
6. Сталин, И.В. Собрание сочинений / И.В. Сталин. – М., 1953 – Т. 10.

SUMMARY

The article is dedicated to the problem of Muslim education among Belarusian Tatars in the first half of the XX century. In the 20–30-s of the XX century, in Soviet Belarus, the state of Tatars education is seen as contradictory. In the 20-s were almost 4 thousand Tatars (exactly 3 777 people), which composed 0,1 % of the total amount of the Soviet Belarus population. Tatars were involved in national construction as well as other ethnic minorities. Researchers didn't find the direct evidences of formation of the education of establishments on Tatars language. However there are some indirect evidences of attempts, made to organize Tatars schools in BSSR. On the whole, the issue of possible Tatars education al establishments organization in BSSR at the end of the 20-s needs further investigation. The Muslim education formation and development issue in Belarus in the first half of the XX century is both interesting and very topical for multicultural Republic of Belarus.

Паступіў у рэдакцыю 15.04.2013 г.